

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Власенко В. М. (Суми, Україна), канд. іст. наук;
Звагельський В. Б. (Суми, Україна), канд. філол. наук;
Камберова Р. (Софія, Болгарія), канд. філол. наук;
Куліш А. М. (Суми, Україна), д-р юрид. наук;
Нестеренко В. А. (Суми, Україна), канд. іст. наук;
Світайло Н. Д. (Суми, Україна), канд. філософ. наук;
Пашин В. П. (Курськ, Росія), д-р іст. наук;
Петрищева Н. С. (Курськ, Росія), канд. іст. наук;
Рамач Я. (Новий Сад, Сербія), д-р іст. наук;
Хлопова І. Є. (Курськ, Росія), канд. іст. наук.

Видання рекомендовано до друку рішенням вченої ради юридичного факультету Сумського державного університету (протокол № 9 від 03.04.2014 р.)

Особистість, суспільство, держава: проблеми минулого і сьогодення : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. : у 2-х част. Ч. 2 : у 2-х томах (Суми – Курськ, 18 квітня 2014 р.) / ред. колегія : В. М. Власенко, В. Б. Звагельський, Р. Камберова та ін. – Суми – Курськ : Сумський державний університет, Південно-Західний державний університет, 2014. – Ч. 2, Т. 1. – 200 с.

До збірника увійшли наукові статті та повідомлення викладачів, студентів, вчених та аспірантів ВНЗ і наукових установ, виголошені в рамках Міжнародної науково-практичної конференції «Особистість, суспільство, держава: проблеми минулого і сьогодення» (Посвідчення УкрІНТЕІ № 861 від 9 грудня 2013 р.), присвячені актуальним питанням суспільно-гуманітарних наук.

На обкладинці: Перший у світі монументальний пам'ятник Тарасу Шевченку. Встановлений у жовтні 1918 р. у м. Ромнах на Сумщині. Скульптор І. П. Кавалерідзе.

ДОНАЛЬД ФІЛЬЦЕР ПРО СИСТЕМУ ТРУДОВИХ РЕЗЕРВІВ СРСР ДОБИ ВІДБУДОВИ: ПОГЛЯД БРИТАНСЬКОГО РАДЯНОЛОГА

Для західного суспільства ХХ ст. надзвичайно важливим було отримати об'єктивний і виважений аналіз особливостей життя населення в СРСР, адже соціалістичний лад тоді розглядався як основна альтернатива сукупності капіталізму з ліберальною демократією у претензіях на універсальність глобального масштабу. Та за часів протистояння в «холодній війні» західні дослідники були надзвичайно обмежені у джерелах об'єктивної інформації. Лише після падіння «залізної завіси» у них з'явилася можливість ефективно досліджувати процеси і явища радянської доби, але вже ретроспективно.

Серед напрямів, які цікавлять сучасних західних радянологів, особлива увага приділяється історії певних суспільних груп у СРСР. У цьому відношенні ми маємо, перш за все, віддати належне науковому доробку професора Університету Східного Лондону (*University of East London*) Дональда Фільцера (*Donald Filtzer*). Його перу належить ціла низка монографій, присвячених головним аспектам становища робітничої верстви та її трансформації у різні періоди історії СРСР. Зокрема, в рамках дослідження сталінських часів Д.Фільцер одним з перших на Заході ґрунтовно почав вивчати діяльність радянської системи державних трудових резервів (ДТР) як феномену тоталітарної доби.

Дослідження британського історика базуються на використанні:

- наукових праць російських та західних вчених;
- статистичних довідників і збірників документів радянської доби;
- матеріалів центральних російських архівів (Державного архіву Російської Федерації, Російського державного архіву соціально-політичної історії, Російського державного архіву економіки);
- інформації періодичних видань сталінських часів: центральної преси («Комсомольська правда», «Правда», «Труд») і заводських газет промислових гігантів РРФСР («Голос дзержинця», «Кировець», «Сталінець», «Уралмаш» та ін.).
- усних свідчень деяких безпосередніх учасників подій.

Роботи Д.Фільцера передовсім націлені на західного читача. Через це йому в своїх публікаціях іноді доводиться уточнювати і пояснювати речі, загальновідомі на пострадянському просторі навіть серед простих обивателів.

Автор демонструє власний подив, висвітлюючи протиріччя, до яких призводила радянська політика щодо формування молодих робітничих кадрів. Так, описується характерна ситуація, коли місцеві органи влади на селі були змушені одночасно вирішувати два взаємовиключні завдання: 1) виконати плани призову до трудових резервів; 2) зберегти молоду робочу силу для відбудови колгоспів. Типовим способом розв'язання їх були: з одного боку, використання всіх доступних методів впливу для мобілізації юнаків (включно з облавами, засадами, озброєною охороною, побиттям і штрафуванням батьків), а з іншого – допомога певній частині хлопців уникнути системи трудових резервів, а згодом приховування тих, хто втік з її закладів [1, р.123-124].

Сам спосіб, у який реалізувалися призови до системи ДТР, Д.Фільцер називає дуже схожим на проведення рекрутських наборів до царської армії до запровадження в Росії загальної військової повинності [1, р.120].

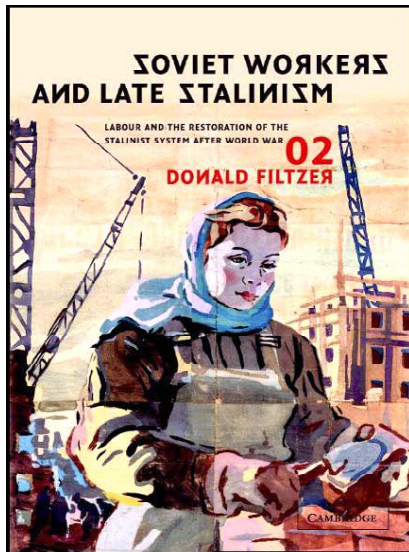
Молодь у більшості випадків робила все можливе, щоб уникнути призову. Ухилення залежало від галузі промисловості, куди залучався контингент. У другій половині 1940-их рр. держава використовувала молодь у переважній більшості, щоб направити саме в найбільш непопулярні сектори економіки: вугледобувну, металургію, будівництво. «Трудрезервники» після закінчення навчання обов'язково мали 4 роки відпрацювати за направленням. Так компенсувалася нездатність залучення і втримання добровільних робітників [1, р.173]. Тому в першу чергу й ухилялися від шкіл та училищ вугільної, металургійної та будівельної спеціалізації. Д.Фільцер робить такий висновок спираючись на два показника:

1) ступінь невиконання планів набору на навчання робітничих кадрів для зазначених галузей;

2) ступінь непопулярності певних регіонів, до яких складно було залучити молодь. Звідси ж було й найбільше втеч. Цими регіонами були вугільні та металургійні центри Донбасу, Уралу, Західного Сибіру.

Дослідник проводить аналіз, оперуючи значеннями фактичних і планових показників призову по окремим галузям і областям СРСР. Різниця між показниками, на його думку, і вказувала на ступінь ухилення [1, р.121-122].

Ми погоджуємося з автором, що співвідношення між невиконанням планів та кількістю цілеспрямованих уникнень від мобілізації дійсно існувало. Втім, не можна забувати, що деякі плани призову з самого початку були завищені і не узгоджувалися з існуючими можливостями постачання трудових ресурсів.

**Обкладинка монографії Д.Фільцера.
(Шрифт назви стилізовано під кирилицю)**

Британський історик значну увагу приділив явищу масових втеч зі шкіл ФЗН. Найголовнішими причинами їх називаються незадовільні умови навчання, праці та матеріально-побутового забезпечення. Дослідник стверджує, що більшість втікачів так ніколи і не були спіймані. Не маючи змоги зберегти молоду робочу силу в основних галузях режим хотів компенсувати втрати залученням ще більшої кількості молоді [1, р.247].

Багато з мобілізованих були призвані незаконно (непрацездатні через хворобу, занадто молоді, призвані повторно) [1, р.124]. Зловживання посадовців при залученні молоді призводили до непорозумінь після втеч цих незаконно призваних. Їх мали судити за указом Президії СРСР від 28 грудня 1940 р., але прокуратура з'ясувала, що закон вже порушено і по відношенню до втікачів. Не карати їх теж було неможливо, бо тоді усі незаконно призвані масово почали б кидати навчання.

Лише після офіційного роз'яснення групи зі справ неповнолітніх Прокуратури СРСР у 1947 р. цю категорію «*дезертирів*» перестали переслідувати [1, р.125].

Ще один парадокс сталінської доби. Навіть в часи масових політичних репресій система каральних органів прискіпливо відносилася до своєї власної (можливо, збоченої) концепції правової норми. Звідси і та надзвичайна серйозність, з якою органи прокуратури розслідували усі пом'якшуючі обставини, що призвели до самовільних залишень навчання «*трудрезервниками*» [1, р.198].

До проблем, які створював примусовий характер залучення робочої сили, не в останню чергу відносилось і значне навантаження на інфраструктуру системи охорони здоров'я. Джерела трудових ресурсів знаходилися далеко від індустріальних районів, до яких ті мобілізувалися [2, р.156]. Переміщення величезної маси людей на значні відстані залізницею в умовах повоєнної розрухи потребували ефективних санітарно-епідеміологічних заходів. Щоб не допустити розповсюдження тифу по країні, використовувалися контроль за персональною гігієною, перевірки на вошивість під час медоглядів і на санітарних пропускниках. У необхідних випадках застосовувалася санітарна обробка з дезінфекцією та дезінсекцією [2, р.130-131]. «*Трудрезервники*» як «*організований контингент*» у пріоритетному порядку забезпечувалися надзвичайно дефіцитним у той час милом для можливості підтримання особистої гігієни [2, р.136]. За допомогою спеціальних інструктажів серед учнів розповсюджувалися життєво необхідні знання медико-санітарного характеру [2, р.319].

Але Д.Фільцер звертає увагу на те, що під тиском вимог якнайшвидшого виконання планів поповнення призовниками шкіл ФЗН представники різних державних органів йшли на змову й ігнорували медико-санітарні норми, внаслідок чого молодь без жодних санітарних заходів відправляли до місць призначення у брудних, непридатних для пасажирського перевезення вагонах. В результаті створювалася загроза епідемій [2, р.159-160].

Автор стверджує, що для молодих людей з трудрезервів були характерні політична апатія і навіть відчуження від існуючого режиму. У них не було жодної довіри до радянської ідеології, яка мала б нейтралізувати це відчуження та інтегрувати молодь до сталінської соціальної системи. За Д.Фільцером, фактори, які спричинили це, наступні:

- бажання влади вирішити проблеми за рахунок молоді, її примусове залучення, посилена експлуатація і вкрай низький рівень життя, що провокували образи і розчарування [1, р.118-119];

- молоде покоління не приймало участі у бойових діях, тому не знаходилося під сильним психологічним враженням від війни та перемоги в ній тією мірою, якою цього зазнали фронтовики;

- підлітки страждали без психологічної підтримки своїх сімей. Часто причиною самовільних залишень навчання було бажання повернутися до сім'ї. Ця ізоляція посилювала страждання, призводила до неминучого негативного враження від існуючих порядків;

- значну частину *«трудрезервників»* становили безпритульні та безнадзорні підлітки, що опинилися поза суспільством. Вони приносили з собою нігілізм, асоціальну поведінку, злочинність, непокору і неслухняність владі. Інтегрувати їх у суспільство було вкрай важко.

- більшість призовників були вихідцями з села, яке негативно сприймало образ Сталіна і радянську владу через утиски селянства і штучний голод [1, p.155-156].

В усіх випадках молодь була поставлена в умови цілковитої залежності від держави. Учні ставали об'єктами маніпуляції та експлуатації державних органів. Їхня доля тепер безпосередньо залежала від волі посадовців різного рівня і різних структур (системи ДТР, підприємств, міліції) [1, p.156].

Враховуючи демографічні збої, викликані війною, становище молоді мало критичну важливість. А для неї сталінізм ототожнювався вже не з терором чи героїчною жертвовністю, а з відчаєм і безнадією. Цей фактор блокував порозуміння з системою, позитивна ідентифікація з якою ставала вкрай складною [1, p.157].

Теоретично комсомол повинен був забезпечити соціалізацію і виховання з учнів шкіл та училищ системи ДТР добropорядних радянських громадян. Але, як стверджує британський науковець, комсомолу не вдавалося прищепити бажаний ентузіазм навіть у найблагополучніших умовах [1, p.246].

Переживання, яких зазнало молоде покоління робітників за період перебування у трудових резервах, мали довгостроковий значний вплив на радянське суспільство. Вчений навіть ризикує зробити припущення, що це могло стати однією з причин суспільно-політичних перетворень у СРСР після смерті Сталіна.

Загалом Д.Фільцер представив систему трудових резервів у гнітюче чорних барвах. Це особливо кидається у вічі, якщо порівняти його бачення з оптимістичними оцінками у роботах радянських науковців, які заклали основу історіографії з даного питання. І справа не тільки в очевидній тенденційності історичної науки у СРСР, але також у специфічному сприйнятті та інтерпретації подій, явищ і процесів сталінського періоду людиною, звиклою до норм і стандартів життя західного суспільства.

На нашу думку, деякі висновки британського професора ще потребують додаткового підтвердження. Крім того він зосередився лише на школах системи ДТР (головним чином, на школах ФЗН), а училища, для яких були характерні значно кращий рівень підготовки і матеріального забезпечення, практично залишилися поза увагою. Не була показана динаміка зміни чисельності навчальних закладів трудових резервів усіх типів та їх співвідношення. Не зазначені позитивні моменти (хоча б декларативні) у діяльності названої структури: безкоштовна освіта, повне державне забезпечення учнів, соціальний захист неповнолітніх сиріт. Залишилися недослідженими ціла низка соціальних і культурних аспектів життя «*трудрезервників*» (дозвілля, злочинність, сімейні відносини тощо). Втім, формат опублікованих монографій Д.Фільтера і не передбачав висвітлення всього вищезгаданого. Скоріш за все, ці маловивчені сторінки історії системи ДТР знайдуть відображення у наступних роботах вченого. В будь-якому випадку вихід його праць вже є дійсно вагомим подією в історичній науці.

---

1. *Filtzer D. Soviet Workers and Late Stalinism: Labour and Restoration of the Stalinist System after World War II / D.Filtzer. – Cambridge: University Press, 2002. – 294 p. (xviii + 276).*

2. *Filtzer D. The Hazards of Urban Life in Late Stalinist Russia: Health, Hygiene, and Living Standarts, 1943-1953 / D.Filtzer. – Cambridge: University Press, 2010. – 401 p. (xxii + 379).*

КРИНКО Е.Ф.

ФОРМИРОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНО-ГОСУДАРСТВЕННОЙ ЭЛИТЫ НА СЕВЕРНОМ КАВКАЗЕ: РУКОВОДЯЩИЙ СОСТАВ ГОРСКОЙ АССР*

Одной из актуальных проблем на постсоветском пространстве является формирование ответственной политической элиты, способной решать стоящие перед ней задачи. В данной связи вызывают интерес опыт создания первого советского национального государственного образования на Северном Кавказе – Горской Автономной Советской Социалистической Республики и ее руководящий состав. Горская АССР была провозглашена на съезде народов Терской области 17 ноября 1920 г. Выступая на съезде с заключительным словом нарком по делам национальностей РСФСР,

---

* Работа выполнена в рамках проекта «Нациестроительство на Северном Кавказе: исторический опыт и современные практики» Программы фундаментальных исследований ОИФН «Нации и государство в мировой истории» на 2012-2014 гг.